

1956

Als het aan Reinie had gelegen was ze na het uitroepen van de staat Israël, onmiddellijk op *aliyah** gegaan. Maar in 1948 zat ze nog op de middelbare school en haar vader had erop gestaan dat ze eerst haar eindexamen zou halen. En toen dat achter de rug was, had hij haar aangeraden in Nederland een vak te leren, zodat ze in Israël haar brood zou kunnen verdienen. De opleiding tot secretaresse moest het wezen: moderne talen, zoals dat heette, typen en stenografie. Duits vond ze vreselijk, zo vlak na de oorlog, maar Duits zou ze in Israël juist goed kunnen gebruiken, dacht vader. Vooruit, ze moest er dan maar een jaar aan opofferen.

In dat jaar leerde ze in de zionistische studentenvereniging Arnon kennen. Arnon zou nooit in Amsterdam zijn gaan studeren als er aan de Hebreeuwse universiteit in Jeruzalem een volledige medische faculteit was geweest, maar die was er niet omdat de orthodoxen bezwaar maakten tegen het opensnijden van lijken. Kinderziektes van de pasgeboren staat Israël, noemde Arnon dat. Het zou ooit wel anders worden, maar zo lang konden hij en zijn leeftijdgenoten hun studie niet uitstellen.

Vier jaar wachtte ze om samen met hem naar Israël te kunnen gaan. Ze zocht baantjes, volgde nog wat cursussen, en in het vijfde jaar, net toen ze zich in arren moede voor de akte tekenlerares had ingeschreven, kreeg hij de mogelijkheid om zijn studie in Jeruzalem te voltooien. Op het afscheidsfeestje dat ze op de medische faculteit voor hem gaven, had een katholieke studiegenoot in alle ernst gesmeekt of Reinie en Arnon zich alsjeblieft wilden laten dopen. Niet omdat hij iets tegen Joden had, maar omdat hij de gedachte niet kon verdragen dat hijzelf na zijn dood zalig zou worden en in het paradijs terecht zou komen, terwijl Reinie en Arnon, die toch zulke aardige mensen waren, naar de hel zouden worden gestuurd.

Reinie vond het vanzelfsprekend dat ze haar opleiding tekenlerares zou

* Achter in dit boek is een verklarende woordenlijst opgenomen.

afbreken om nu eindelijk samen met Arnon naar Israël te gaan, maar hij zei: 'Wees nou verstandig. Een jaar is toch zo om. Maak de cursus af. Zorg dat je trots kunt zijn op jezelf, en dat ik trots kan zijn op jou.'

Bij het afscheid op het perron in Amsterdam zei hij: 'Beloof me dat je nooit zult ophouden van me te houden.' Die woorden hadden in haar oren geklonken als een melodie, een geschenk dat ze haar hele leven zou koesteren. Het was haar niet opgevallen dat hij zorgvuldig had vermeden te zeggen: 'Ik beloof dat ik nooit zal ophouden van jou te houden.'

In het begin kwam er elke week een lange brief. Maar na een tijdje werden de brieven korter en kwamen ze minder vaak. Ze had zich gedwongen niets te begrijpen, niets te vermoeden. Ze had haar akte tekenlerares gehaald. Arnon kon trots op haar zijn.

Direct nadat ze met de nachttrein in Marseille was aangekomen, had ze haar bagage bij de scheepvaartmaatschappij ZIM afgeleverd.

'Hé juffie,' had een man geroepen. 'Telegram!'

Een ogenblik had ze durven hopen dat Arnon haar goede reis wou wensen, maar nee. 'Kom niet' stond er. Geen woord te veel. Geen cent te duur.

De hele dag had ze op de kade lopen knarsetanden. Wat dacht Arnon? Dat ze met hangende pootjes terug zou gaan naar Nederland alleen omdat hij genoeg van haar had? Bovendien, over vijf dagen zou ze hem in de armen vallen, en dan zou alles weer goed worden. Verder kon ze voorlopig niet denken.

Tegen de avond, toen de Artsa zich gereedmaakte om te vertrekken, was ze gewoon over de loopplank gewandeld. Alsof er niets aan de hand was. De Artsa zat boordevol jonge Argentijnen, die vrolijk en met vertrouwen hun toekomst in Israël tegemoet voeren. Ze hadden in Buenos Aires les gehad in landbouw, modern Hebreeuws, Joodse geschiedenis en zionisme. Ze spraken elkaar aan met bijbelse namen. 's Avonds vulden ze het schip met socialistische liederen, overdag dansten ze op het dek. Hun enthousiasme werkte aanstekelijk op Reinie, die door een zwarte krullenbol genaamd Sara pardoes in de kring werd getrokken.

De volgende dag liet ze Sara het telegram van Arnon zien. 'Canaille,' zei Sara, die ook zonder veel uitleg begreep wat er aan de hand was. Het feit dat Sara maar een paar woorden Frans en Reinie geen enkel woord Spaans sprak, had tot gevolg dat Reinie's povere Hebreeuws met een paar woordjes werd verrijkt. Zo leerde ze bijvoorbeeld het woord 'machaneh' voor tentenkamp.

‘De mensen van onze groep gaan allemaal naar een machaneh,’ vertelde Sara. ‘De mijne ligt tegen Jeruzalem aan en heet Machaneh-Yehoedah. Die kampen hebben natuurlijk allemaal de naam van één van de zonen van Jacob. Er zal ook wel een Machaneh Re’uven zijn, en een Machaneh Benjamin ...’

‘Misschien ook wel een Machaneh Dina, ter herinnering aan Jacobs dochter?’ lachte Reinie. Even was Arnon uit haar gedachten geweest. Maar aan de overtocht kwam een einde, en op een vroege ochtend in mei liep de Artsa de haven van Haifa binnen. De Argentijnen hingen over de reling om de zon te zien opgaan boven de Carmel. Een paar religieuze passagiers hulden zich in gebedsjaar en spraken een dankgebed. Ondanks het vroege uur was de kade vol mensen die wuivend met bloemen en zakdoeken hun vrienden en familieleden woorden van welkom toeriepen in een kakofonie van talen.

Met kloppend hart tuurde Reinie naar de kade. Opeens zag ze Arnon. Maar in plaats van naar haar te wuiven, schudde hij zijn hoofd. Langzaam en definitief. ‘Doe of hij niet bestaat,’ zei Sara die naast haar stond. ‘Kom met ons mee naar Jeruzalem. Je mag bij mij in de tent slapen.’

Maar dat kon Reinie niet opbrengen. De fysieke aanwezigheid van Arnon daar op de kade werkte als een magneet. Als het had gekund, was ze regelrecht in zijn armen gevlogen. Maar ze kon niet van boord zonder immigratiepapieren. In de eetzaal van het schip hadden de ambtenaren van de immigratiedienst tafels opgesteld, en er stond nog een lange rij te wachten om te worden geholpen. De Argentijnen werden als groep het eerst afgehandeld. ‘Kom toch gezellig naar Jeruzalem,’ riep Sara vrolijk, en ze wuifde naar Reinie terwijl ze met haar vrienden de loopbrug af liep.

En nu was het dan eindelijk Reinie’s beurt. De ambtenaren zagen eruit als jeugdleaders. Ze droegen shorts en kaki hemden met opgerolde mouwen en openstaande kragen.

‘Voornaam?’ vroeg er een.

‘Reinie.’

‘Reinie? Wat is dat nou voor naam. Rijn? Is dat niet die grote rivier die dwars door Europa stroomt? Heet je naar een rivier? Weet je wat, we noemen je Jardena, naar de Jordaan.’

‘Jardena? Waarom niet gewoon Reinie?’

‘In dit land heeft iedereen een Hebreeuwse naam. Dat hoort zo. Achternaam?’

‘Vreeland.’

‘Wat? Hoe schrijf je dat in ’s hemelsnaam?’

‘Vreeland. Met een V.’

De man krabde met zijn balpen over zijn schedel. ‘Ja, hoor ’s, in ’t Hebreuws wordt dat automatisch een P. Kan ik ook niets aan doen. Perland, Parland, Paraland? Het kan van alles worden. Maar veel maakt het niet uit. Je trouwt toch binnen de kortste keren. Hier dan, Jardena Parland. Teken dit papier maar even, dan is het voor elkaar.’

‘Wat is het?’ vroeg Reinie, die van haar vader had geleerd nooit iets te tekenen als je het niet hebt gelezen.

‘Een verklaring dat je afstand doet van de Nederlandse nationaliteit om de Israëlische te kunnen krijgen.’

‘Afstand doen van mijn Nederlandse nationaliteit? Ik denk er niet over. Ik wil ze allebei. Ik ken genoeg mensen die twee nationaliteiten hebben. En ik heb mijn vader beloofd ...’

‘Wat mij betreft mag je vijftientig nationaliteiten hebben. Het zijn niet de Israëlische autoriteiten die problemen maken, maar de Nederlandse. Je mag kiezen. Zeg het maar.’

‘t Is dat ik mijn vader heb beloofd ...’

‘Ook best,’ zei de man, en hij hield Reinie een ander papier voor. ‘Teken dan hier maar. Hier staat dat je afziet van de Israëlische nationaliteit ...’

‘Afzien van de Israëlische nationaliteit, maar ik ben juist ...’

‘... omdat je de Nederlandse wilt houden. Trouwens wel zo verstandig. Ben je zo onder de pannen. De aantrekkingskracht van een Europees paspoort ... enfin, je zult het wel merken.’ De man likte zijn lippen. ‘Dit papier moet je altijd in je paspoort bewaren, anders krijg je moeilijkheden. Goed zo. Klaar. Veel succes. Heb je je bagage? Koffer? Rugzak? Geld? Geen hulp nodig? Mooi. Shalom, Jardena. Volgende passagier.’

Daar stond ze op de kade van Haifa met in haar hand twee documenten, het ene: een verklaring dat de nieuwe emigrante Reinie Vreeland afzag van de Israëlische nationaliteit, en het andere: een tijdelijk identiteitsbewijs ten name van Jardena Parland dat ze na afloop van een jaar tegen een permanent exemplaar zou kunnen inwisselen. Om duizelig van te worden. Veel tijd om over haar identiteit na te denken had ze niet, want toen ze opkeek, stond Arnon voor haar. Bijna was ze hem om de hals gevlogen, maar hij maakte een afwerend gebaar en zei op matte toon: ‘Je

kunt bij mijn moeder logeren tot je besloten hebt wat je wilt doen. Zelf neem ik zolang mijn intrek bij de vriendin met wie ik binnenkort ga trouwen. Als je liever terug wilt naar Nederland, ben ik bereid de helft van je reis te betalen.’

De helft van de reis! Dat was alles wat hij te zeggen had. Er kon geen ‘hoe gaat het met je’ af. Canaille, zou Sara zeggen. Maar Reinie was Sara niet. Reinie schudde haar hoofd en zocht wanhopig naar woorden die meer met haar eigen gevoelens overeenkwamen. Kan men ‘dank je’ zeggen tegen een man die je de helft van de reiskosten naar Nederland aanbiedt omdat hij niet met je wil trouwen? Kon ze zeggen: ‘Weet je nog hoe je me liet beloven dat ik altijd van je zou blijven houden?’

De tranen bleven opdringen. Ze sperde haar ogen open en staarde langs Arnon heen. In de verte zag ze een bord met het woord INFORMATION. Zonder op zijn reactie te wachten, liep ze er met rechte rug naar toe.

Niet omkijken, zei ze in zichzelf. Gewoon je ene voet voor je andere zetten. Lopen tot je bij dat bord bent. Pas toen ze zeker wist dat Arnon haar niet meer kon horen, zei ze stoer: ‘Mannen zat op de wereld.’ Met een zucht liet ze erop volgen: ‘Maar ik wou deze.’

Omdat de juffrouw achter de informatiebalie haar vragend aankeek, stamelde ze het eerste wat haar te binnen schoot: ‘Waar vertrekt de bus naar Jeruzalem?’ Dat was makkelijk. De haven uit, tweede straat links, eerste straat rechts. En ja, er stond een bus klaar bij de halte. De chauffeur zei iets in het Hebreeuws en wapperde met zijn hand alsof hij Reinie de bus uit wou jagen. ‘Je krijgt mij de bus niet uit,’ zei ze in het Nederlands terwijl ze op de kaartjes wees en haar portemonnee openhield zodat hij er zelf het juiste bedrag uit kon nemen. De chauffeur haalde zijn schouders op, verkocht haar een kaartje en startte de bus. Pas toen ze goed en wel op weg waren, drong tot haar door dat de chauffeur had willen waarschuwen dat er geen zitplaatsen waren. Wat ze nog niet wist, was dat de bus onderweg nergens zou stoppen, zodat er ook geen zitplaatsen zouden vrijkomen, en dat de reis naar Jeruzalem ruim vijf uur zou duren.

Toen Reinie eindelijk in Jeruzalem aankwam, stond de zon al laag aan de hemel. En hoe moest ze nu Sara vinden in haar Yehoedahkamp? Ze sprak een voorbijganger aan. Hij bood direct aan haar koffer te dragen en babbelde erop los in rad Hebreeuws. Hoewel Reinie hem niet verstond, kon ze wel zo ongeveer raden wat hij vroeg: hoe ze heette, waar ze vandaan

kwam, en of ze een vaste vriend had. Zelf heette hij Michael maar zijn vrienden noemden hem Mikki.

‘Machaneh-Yehoedah,’ was alles wat ze tot antwoord gaf. ‘Naar Sara.’ Mikki zette de koffer neer en zei in gebroken Engels: ‘Here Machaneh-Yehoedah. Address Sara what?’

‘Nothing address,’ zei Reinie kribbig. ‘Machaneh. Camp. Tents.’

De jongen barstte in lachen uit.

‘Wat dacht je, halve gare, dat Machaneh-Yehoedah een tentenkamp is? Ga nou gauw. Jeruzalem is geen padvindersondorp. Machaneh-Yehoedah is een wijk met straten en winkels en een markt.’ Hij maakte een wijs gebaar om haar al dat moois te laten zien, en zette toen zijn handen als een toeter aan zijn mond: ‘Sara, joehoe, waar zit je?’

Toen Reinie begreep dat ze geen schijn van kans had om de Argentijnen te vinden, probeerde ze haar begeleider te vragen of hij haar dan een goedkoop hotelletje kon wijzen. Maar wat was ook alweer het woord voor hotel? *Malon? Melon? Milon?*

‘Milon katan,’ probeerde ze. ‘Een klein hotel.’ En om duidelijk te maken dat ze weinig geld had, keerde ze de zak van haar jasje binnenstebuiten. ‘Katan, katan.’

Mikki straalde. Hij had het begrepen.

‘Milon katan, milon kiss.’

Mijn hemel, dacht Reinie. Nu moet ik hem zeker een kus geven om hem zover te krijgen dat hij mij een hotel wijst.

‘No kiss,’ zei ze beslist. ‘Only milon.’

Zonder aarzelen pakte Mikki de koffer weer op, en ging nu kennelijk met een bepaald doel op weg. Naar een hotelletje, hoopte Reinie. Ze was dan ook ontdaan toen Mikki onaangekondigd een sleutel te voorschijn haalde en een huis binnenging.

‘Ik niet,’ zei Reinie pertinent. ‘Ani lo!’

Mikki zette haar koffer in de deuropening zodat de deur niet kon dichtvallen. Nog voor Reinie had bedacht wat ze nu moest doen, kwam hij alweer naar buiten met een zakwoordenboekje, een *milon kies*, waarin Reinie eerst maar eens het woord ‘hotel’ opzocht. Dat bleek *malon* te zijn. Ai, één lettertje verkeerd. Maar gelukkig kon ze nu eindelijk min of meer met Mikki communiceren. Hij bracht haar warempel naar een hotel, en het bleek nog goedkoop te zijn ook.

Na een rusteloze nacht op een matras vol kuilen, ging Reinie naar het kantoor van het Joods Nationaal Fonds. Ze verwezen haar naar kibboets Ein-Hashofeet ten noordoosten van Haifa. Daar was een *oelpan*, waar vrijwilligers de helft van de dag voor de gemeenschap werkten en in ruil daarvoor de andere helft van de dag Hebreeuwse les kregen. Sommige vrijwilligers werkten in de boomgaard of in de koeienstal, maar de meeste deden karweitjes waar de leden van de kibboets zelf geen zin in hadden, zoals dweilen en afwassen. Reinie's taak bestond uit het ophangen van de was. In de gloeiende zon waren wel vijftig waslijnen gespannen. Een vindingrijk lid van de kibboets had een soort parasolletje ontworpen dat je met riemen op je rug kon binden. Vier uur per dag zoude ze onder haar parasolletje de zware manden vol was van waslijn tot waslijn. Tegen de tijd dat ze de laatste lijn had volgehangen, waren de kleren aan de eerste alweer droog, en kon ze van voren af aan beginnen.

In de eerste klas van de oelpan zaten zeven Marokkanen, twee Amerikanen, een Engelsman, een paar Argentijnen en een Libanees meisje. Bovendien was er nog een Nederlands meisje dat Trees heette en Tirtsa werd genoemd. Reinie en Tirtsa stonden al gauw bekend als de Neerlandinnetjes. Op de avonden dat ze samen de borden en het bestek van drieduizend mensen afwasten, hielden ze trots de eer van hun geboorteland hoog door schonere borden af te leveren en er korter over te doen dan enig ander afwasteam in de kibboets.

Ook zonder de afwaskunst van Tirtsa en Jardena had Nederland een uitstekende naam in de kibboets. Al zouden in later jaren de statistieken uitwijzen dat verhoudingsgewijs minder Nederlandse Joden de holocaust hadden overleefd dan Belgische en Franse, in de jaren vijftig was iedereen overtuigd van het tegendeel. Sommige Israëliërs wisten zelfs te vertellen dat de koning van Nederland zich zozeer met zijn Joodse onderdanen had geïdentificeerd dat hij met een gele ster op zijn jas te paard door Amsterdam had gereden. Anderzijds waren er nieuwe immigranten afkomstig uit Arabische landen die aarzelend vroegen of Nederland nu in Engeland of in Duitsland lag. In het begin hadden Tirtsa en Jardena daar hartelijk om gelachen, maar dat gebeurde niet meer nadat ze zelf op een dag Iran en Irak door elkaar hadden gehaald.

Intussen werd Tirtsa, die toch al nooit slank was geweest, onrustbarend dik, en op een avond bekende ze met horten en stoten dat ze al bijna zes

maanden zwanger was. De schuldige, zoals ze hem noemde, was een vrijwilliger uit Casablanca, een jongen van nog geen twintig, met wie ze wekenlang iedere nacht had liggen vrijen, en die ze nu uit de grond van haar hart verafschuwde. Twee andere bewoners van de kibboets, de weduwnaar die de droogparasol had uitgevonden en een tot dat moment verstokte vrijgezel, boden aan om met haar te trouwen, maar zij snikte dat ze geen andere echtgenoot wou dan de vader van haar kind, omdat haar ouders het zo gewenst zouden hebben als de nazi's ze niet hadden vergast.

Toen de weduwnaar en de vrijgezel bij Tirtsa geen succes boekten, zochten ze een andere oplossing voor hun surplus aan hartstocht. Wou het ene Nederlandse meisje niet, dan misschien het andere wel. Zolang ze een buitenlands paspoort had en er qua uiterlijk mee door kon, was het hun om het even. Ze droomden van een reisje naar Europa of Amerika, en zagen geen andere mogelijkheid om dat te realiseren, daar ze voor toeristische doeleinden niet meer dan tien dollar mochten meenemen. Jardena herinnerde zich de woorden van de immigratiebeambte en kreeg het benauwd. Ze maakte plannen om zo gauw mogelijk uit de kibboets te vertrekken, maar intussen had Tirtsa de vader van haar kind zover gekregen dat hij eind september met haar zou trouwen, en ze smeekte Reinie om tot de bruiloft te blijven en haar surrogaatmoeder te zijn. Het lot bepaalde echter dat de baby, een gezonde jongen van bijna vier kilo, twee dagen voor de bruiloft van zijn ouders werd geboren, met het gevolg dat Reinie een huilende kraamvrouw moest ondersteunen, die zelfs onder het huwelijksbaldakijn nog in het Nederlands mompelde: 'En je vieze sokken moet je zelf maar wassen, als je dat maar weet!'

Een week na de *choepah* nam Reinie-Jardena afscheid van een wanhopige Tirtsa, een engel van een baby, een teleurgestelde weduwnaar, en een in zijn eer aangetaste vrijgezel.

Reinie, die naar huis had geschreven over haar wederwaardigheden in het beloofde land, had per omgaande post (dat wil zeggen een maand later), van haar tante Roos een lijstje met adressen gekregen van Nederlandse immigranten die ze in haar studententijd had gekend. Boven aan de lijst stond Mirjam Gerzon, die al sinds 1920 in het toenmalige Palestina woonde, en nog voor de Tweede Wereldoorlog met ingenieur Leib de Leeuw was getrouwd.

Van Mirjam werd verteld dat ze als jonge vrouw op een muilezel van

nederzetting naar nederzetting was getrokken met de opdracht een rapport op te stellen over de omstandigheden waarin de Joodse pioniers leefden, en dat ze daarna een onkostenlijst had ingediend die zo laag was dat haar opdrachtgevers weigerden hem te accepteren.

Het was ook Mirjams idee geweest om het weinig productieve Palestijnse runderras nieuw leven in te blazen door aan de scharminkelige stieren goed gevulde Friese stamboekdames als partners aan te bieden. En het was Mirjam die zich, toen het schip met vee de rede van Jaffa naderde, door een Arabier erheen liet roeien om de eerste Nederlandse koeien in hun moedertaal welkom te heten.

Het was Mirjam bij wie Reinie op goed geluk aanbelde. Telefoon had haast niemand, dus een afspraak kon je niet maken.

Het echtpaar De Leeuw woonde op de tweede en bovenste verdieping van een oud huis in het statige Rechavia, een buitenwijk van Jeruzalem. Via een buitentrap bereikte je het platte dak waarop twee piepkleine kamertjes stonden. Hoewel deze kamertjes geen stromend water hadden, waren ze oorspronkelijk bedoeld voor de wasvrouwen, die geacht werden water van beneden naar boven te sjouwen, en het op een primusbrander aan de kook te brengen. Gedurende de zomermaanden zat zo'n wasvrouw met grote teilen om zich heen op het platte dak. In de winter behielp ze zich in het waskamertje. Het handige van dit systeem was dat de natte kleren zo vanuit de teilen konden worden opgehangen. Aan ander comfort voor de wasvrouw was kennelijk niet gedacht.

Zowel Mirjam als haar benedenbuurvrouw deed haar was buitenshuis, en verhuurde haar dakkamertje. De huurder kreeg ook een sleutel van de woning zelf, om badkamer en wc te kunnen gebruiken. Het toeval wou dat Mirjams waskamertje net was vrijgekomen, zodat Reinie het voor een habbekrats mocht huren en het direct kon betrekken.

De bewoner van het andere waskamertje op Mirjams dak heette Mennie Levie. Hij studeerde scheikunde aan de Hebreeuwse universiteit. Zijn hele familie was in Treblinka vergast, maar Mennie kon zich van het concentratiekamp niets herinneren behalve de schroeierige geur die dag en nacht boven het kamp had gehangen. Iedere keer als iemand in de buurt een geplukte kip boven de gasvlam hield om de laatste restjes veer eraf te branden, zakte Mennie weg in een diepe depressie. Op een avond openbaarde hij aan Jardena dat hij nog nooit met een meisje naar bed was geweest.

‘Ik ben ook nog nooit met een man naar bed geweest,’ troostte ze hem. ‘Ik weet hoe je je voelt.’

‘We zouden het samen kunnen proberen,’ opperde Mennie met een rood hoofd. ‘Misschien zouden we er allebei wat aan hebben.’

Daar had Jardena zo gauw geen antwoord op. Het principe ‘eerst trouwen en dan pas gemeenschap hebben’ zat er bij haar stevig ingehamerd.

Nu ze een kamer had, moest ze werk zoeken.

‘Wat kun je?’ vroegen Mirjam en Leib.

‘Typen, stenograferen, kinderen tekenles geven.’

‘Niet gek. Als je maar zelfvertrouwen hebt. Kom vanavond mee naar een verjaardagsfeestje bij Meir en Delly Perath. Zij kennen iedereen. Ze helpen je wel verder.’

Die avond zat Reinie naast een jonge psychiater die verbonden was aan het Jeruzalems ziekenhuis voor geesteszieken. Hij zou haar de volgende ochtend voorstellen aan de geneesheer-directeur, die mensen zocht voor arbeidstherapie. En zo had ze, nog geen week nadat ze in Jeruzalem was aangekomen, al een halve baan. Mirjam de Leeuw had gelijk gehad. Als je maar mensen kende die je voort konden helpen. Als je maar zelfvertrouwen had. Als je maar initiatief toonde en niet kieskeurig was. Ze kon meteen beginnen. Ze werkte afwisselend in de algemene dagzaal van het ziekenhuis en in de gesloten afdelingen waar de kleine ramen van tralies waren voorzien. Als de patiënten zich rustig gedroegen, mochten ze in de B-afdelingen verblijven. Zo niet, dan werden ze naar A verbannen. In de kamers van de A-afdelingen lagen sommige patiënten aan hun bed vastgebonden. Anderen plasten tegen de muren, schreeuwden, jankten of jammerden, en werden soms hardhandig tot zwijgen gebracht door een verpleger. Tussen de afdelingen waren deuren zonder deurkrukken, maar wie tot de staf hoorde, had een losse deurkruk in zijn zak.

Het bedrag dat Jardena ter beschikking kreeg om teken- en schildermateriaal voor de patiënten te kopen, was zo klein dat ze zich moest behelpen met het allergeodkoopste papier en met kleurstof die ze zelf met dextrine aanmaakte. De aldus bereide verf bewaarde ze in yoghurtpotjes waarvoor ze in heel Jeruzalem geen passende kurken kon vinden. Haar Libanese oelpanganote die intussen naar Tel Aviv was verhuisd, bracht uitkomst. Ze kocht een dozijn grote kurken ten behoeve van de geestes-

zieken in Jeruzalem en stuurde die per post naar het adres van Mirjam de Leeuw. De financieel directeur van het psychiatrisch ziekenhuis vond alles best, zolang het maar goedkoop was.

Sommige patiënten schilderden niet alleen de wonderbaarlijkste tafereelen, maar gedroegen zich ook wonderbaarlijk. Rochele, die met haar veertien jaar de jongste patiënt in het ziekenhuis was, meende tijdens een van de werksessies dat de witte verf yoghurt was, en lepelde het hele potje leeg. Gelukkig is zinkwit niet giftig.

Salim, een Arabier van middelbare leeftijd, hield al jarenlang zijn ogen stijf dicht. Hij had zichzelf ervan overtuigd dat hij blind was. Jardena haalde hem over om toch te schilderen en beloofde zijn hand met de kwast te zullen leiden naar de kleuren die hij wenste te gebruiken. Tijdens de derde les werd Salim zo nieuwsgierig naar zijn eigen creatie, dat hij geheel per ongeluk zijn ogen opendeed en keek. Maar toen Jardena opgewonden de ene psychiater na de andere aansprak om hem van haar verrassende ervaring op de hoogte te stellen, stuitte ze op een teleurstellende onverschilligheid.

Hoe minder de patiënten van perspectief en proporties wisten, hoe geestdriftiger ze schilderden. Een vrouw die beweerde nog nooit een verfkwas in haar hand te hebben gehouden, schilderde niets dan catastrofale voorstellingen, zoals een woeste zee met in het midden een verdrinkend figuurtje, en bomen waar mensen aan hingen. Dertig jaar later zou de zoon van deze overlevende uit Sobibor uit het raam van het hoogste gebouw in Jeruzalem springen. Een jonge man uit Irak schilderde een gigantische hand, met in de palm het meisje van wie hij hield. Twee zelfuitgeroepen messiassen tekenden zichzelf op een troon in de hemel en scholden elkaar uit voor oplichter. Een derde messias, ongetwijfeld de intelligentste van het stel, weigerde één streep op papier te zetten, en zich aldus te verlagen tot het niveau van de sterfelijken.

Om wat extra geld te verdienen, paste Jardena op de kinderen van de secretaris van de Nederlandse ambassadeur in Jeruzalem. Twee- of driemaal per week zat ze van zes uur 's avonds tot middernacht in de woonkamer van de Van Vlaardingen, die haar hardnekkig Reinie bleven noemen. Vaak liep ze op haar tenen de kinderkamer binnen in de hoop dat één van de kleintjes eens wakker zou worden, maar dat gebeurde nooit.

Mevrouw Van Vlaardingen legde altijd één biscuitje en één theezakje

voor haar babysitter klaar. Als ze koffie wou, moest ze die zelf maar meebrengen. Op een avond lag er een lekkere Friese koek in de keuken. Reinie sneed er een flinke plak af. Toen mevrouw Van Vlaardingen lang na twaalfen thuiskwam, ging ze regelrecht naar de keuken en riep: ‘Zeg Reinie, heb jij soms van die koek gegeten?’

Jardena schrok zich een ongeluk. Had het niet gemogen? In plaats van gewoon te zeggen dat ze trek had gehad, en dat een enkel koekje niet genoeg was voor zes of zeven uur babysitten, stamelde ze: ‘Nee mevrouw, ik weet er niets van.’

‘Je liegt,’ zei mevrouw Van Vlaardingen. ‘Kijk maar, ik heb vanmiddag de lengte van de ontbijtkoek afgezet op de deurpost. Hier zijn de potloodstreepjes. En hier is de koek. Nou? Wat heb je daarop te zeggen?’

Diep verontwaardigd, maar niet in staat zich te verdedigen, holde Jardena de deur uit zonder te wachten op het geld dat haar toekwam. Haar extra baantje was ze kwijt.

Op 25 oktober vroeg Mennie of hij met Jardena kon slapen.

‘Kom maar,’ zei ze met het fatalistische gevoel ‘wat kan me gebeuren?’ Ze gingen naast elkaar op haar bed liggen en wachtten af wat de ander zou doen. Jardena dacht intens aan Arnon. Mennie zei dat hij misselijk was en verborg z’n gezicht in zijn handen. Ten slotte deed Jardena maar of ze sliep, om op die manier Mennie de gelegenheid te geven stilletjes naar zijn eigen kamer terug te sluipen.

De volgende dag zag Jardena Mennie niet, en toen hij op Shabbat niet op het platte dak kwam om samen met haar koffie te drinken, rammelde ze aan zijn deur. Die vloog open. Jardena liep naar binnen. Mennie lag in bed, opgekruld als een poes, met zijn gezicht verborgen in zijn elleboog. Bevangen door een vreselijk voor gevoel, stond ze naar het bewegingloze lichaam van haar vriend te kijken. Hij had haar vertrouwd en zij had gefaald. Als hij haar een tweede kans wou geven, zou ze een onmogelijke herinnering niet meer stellen boven een mogelijke vriend. Maar in haar hart wist ze al dat haar goede voornemen te laat kwam. Mennie’s hand was ijskoud en onder zijn kussen vond ze een leeg flesje. Ze zonk neer naast het bed en tranen stroomden over haar wangen.

‘De wereldoorlog heeft ons in tweeën gehakt,’ zei ze ten slotte zachtjes tegen de dode Mennie. ‘En de stukken passen niet aan mekaar. We zijn opgevoed volgens vooroorlogse principes en worden geacht te functione-

ren onder naoorlogse omstandigheden. Vergeef me Mennie, vergeef me God, vergeef me Iemand, als er iemand bestaat die me heeft gemaakt zoals ik ben.’

Op 30 oktober ging Jardena plichtsgetrouw naar haar werk in het ziekenhuis. Tot haar verbazing was er geen enkele mannelijke arts of verpleger te bekennen. Het was Salim met zijn stijf toegeknepen ogen die samen-zweerderig in haar oor fluisterde dat er oorlog was in de Sinaiwoestijn en dat alle mannen gedurende de nacht waren opgeroepen. Hoe hij het wist? Geruchten ... geruchten ... Zelfs de verpleegsters wisten er het fijne niet van. Lang niet iedereen had een radio, en zelfs degenen die kans zagen naar het nieuws te luisteren, kregen weinig te horen. Zoals iedere dinsdag, haalde Jardena haar materiaal uit de kast, en ging ermee naar de A-afdeling van de mannenvleugel. Om daar te komen, moest ze eerst door B, maar om in B te komen, moest ze door twee deuren die van elkaar waren gescheiden door een hokje van niet meer dan een meter in het vierkant, een sluis voor eventuele voortvluchtigen.

Jossi was een A-patiënt. Op de dag dat de Sinaïoorlog uitbrak, had hij het voor elkaar gekregen tot het kleine hokje tussen de B-afdeling en de gang door te dringen. Wist hij dat Jardena zou komen en stond hij háár op te wachten, of was hij van plan zodra iemand de deur opendeed de tuin in te rennen en over de muur te klimmen? In de vele nachten dat ze later wakker zou liggen, beleefde Jardena de gebeurtenissen van die ogenblikken opnieuw, maar ze zou er nooit achter komen. Toen ze met haar dienblad vol verfpotjes het hokje tussen de twee deuren binnenstapte en daar Jossi tegen het lijf liep, sloot hij zelf heel rustig de deur achter haar rug, waarna hij haar vastgreep met een paar armen als ijzeren tangen, en haar op de mond kuste met een hartstocht, zo overdonderend als ze in haar hele latere leven nooit meer zou ervaren.

Op het moment zelf vroeg ze zich niet af wat ze moest doen. Ze deed gewoon wat vanzelf kwam. Zo goed en zo kwaad als haar beetje ervaring het toeliet, beantwoordde ze Jossi's kus. Hij kuste haar uit alle macht, met heel zijn hart en heel zijn lichaam, alsof hij zich in haar wou laten leeglopen. En zij, met haar dienblad in de ene hand en de losse deurkruk in de andere, putte haar hartstocht uit het bodemloze medelijden dat in haar opwelde voor deze man die op dertigjarige leeftijd al gedoemd was tot een leven zonder enige hoop dat hij ooit een vrouw of een huis of een hond

zou bezitten. Het duurde niet langer dan een minuut, hoogstens twee. Jossi liet haar los en nam het dienblad en de deurkruk uit haar trillende handen. Hij gaf haar even de kans bij te komen, en opende toen zelf de deur naar de B-afdeling waarna hij voor haar uit terugliep naar A.

In de A-afdeling kon ze haar aandacht nauwelijks bij het werk houden. Jossi zat in een hoek en staarde naar haar. Eén keer gluurde ze naar hem, maar zijn blik was zo schrikbarend dat ze snel wegkeek.

Even later schreeuwde iemand hartverscheurend. Iedereen rende op het geluid af. De enige verpleegster op de afdeling probeerde krijsend de nieuwsgierige menigte uit Jossi's kamer te weren. Maar de kamers van A hadden geen deuren en iedereen kon zien dat Jossi zijn laken had gebruikt om zich op te hangen aan de spijlen van het raam. De armen waarmee hij Jardena nog zo kort geleden zo hartstochtelijk had omhelsd, hingen levenloos langs zijn lichaam. Zijn gezicht was rood en gezwollen.

De les werd afgebroken. Jardena ging stilletjes naar haar kamer op het dak en worstelde de hele rest van de dag en de hele nacht met het vraagstuk wat ze had kunnen doen om Jossi en Mennie van hun wanhoopsdaad af te houden. Voor haar gevoel had ze hopeloos gefaald.

De volgende ochtend werd ze wakker met de gedachte: wat doe ik in dit schizofrene land waar de halve bevolking de holocaust met zich meesleept? Als ik toch nergens voor dien, waarom ga ik dan niet terug naar Nederland? En in plaats van naar haar werk te gaan, liep ze op een draf naar het postkantoor om haar vader op te bellen en hem te vragen geld te sturen voor de reis terug. Toen ze door de Arlozorofstraat rende, stond plotse-ling een auto stil langs het trottoir. Een man sprong eruit en holde in de richting van het kantoor van de minister-president. Noch de man, noch Jardena kon snel genoeg vaart minderen. Het gevolg was dat ze met een knal tegen elkaar aan botsten, waarop ze beiden door de schok achteruitvlogen. Aangezien ze precies even lang waren, stonden ze allebei verbouwereerd hun voorhoofd te wrijven. De man was David Ben-Gurion.

Jardena was de eerste die een woord kon uitbrengen.

‘Heb ik u pijn gedaan?’

Ben-Gurion barstte in lachen uit. ‘Jouw hoofd is van stevig materiaal gemaakt, zeg! Van jouw soort moeten we het in dit land hebben. Jij zult hier slagen! Let op mijn woorden.’ En weg rende hij naar zijn kantoor.

Als Ben-Gurion zei dat het land haar nodig had, moest ze zichzelf een eerlijke kans geven.

1957

De Sinaïoorlog was voorbij, en de details druppelden binnen. De Egyptenaren hadden al maanden geweigerd schepen door het Suezkanaal en de Rode Zee te laten varen. Daarom hadden Frankrijk, Engeland en Israël Egypte aangevallen. Wie de eerste bom had geworpen wist niemand te vertellen. Wel was duidelijk dat de actie strategisch een succes was geweest. Behalve zesduizend krijgsgevangenen, was Israël honderden wapens, pantserwagens en kanonnen rijker geworden, plus een miljoen legerdekens en twee miljoen lakens. Maar ook betreurde Israël honderdzeventig en Egypte drieduizend doden, om van de gewonden aan beide zijden nog maar te zwijgen. Weliswaar hadden de vijandelikheden niet langer dan acht dagen geduurd, maar dat wou nog niet zeggen dat alle ziekenbroeders en artsen onmiddellijk werden gedemobiliseerd. De patiënten in het psychiatrisch ziekenhuis waren onrustig. De directie vroeg aan Jardena om wat vaker te komen, hetgeen haar financieel goed uitkwam na het debacle bij de familie Van Vlaardingten. Toch bleef haar salaris verre van voldoende om zich extraatjes te kunnen veroorloven. Daar kwam nog bij dat de winter van 1956 ongekend guur was, zodat ze een petroleumkachelletje moest aanschaffen, en een blik om petroleum in te vervoeren. Bovendien kostte de petroleum zelf ook handen vol geld. Eén nacht had zich zelfs zoveel sneeuw tegen de deur van haar kamertje op het platte dak opgehoopt, dat ze hem 's morgens niet open kon duwen. Haar dringendste behoefte had ze toen maar in een lege jampot gedaan. Ze had haar hand tussen de tralies van het venster door gewrongen, en sneeuw van de vensterbank geschept om koffie te kunnen maken. Daarna was ze weer lekker in bed gekropen, totdat Leib de Leeuw haar met een sneeuwschep was komen bevrijden.

Ondanks de vele smeekbrieven van Trees, en Jardena's oprechte voor-nemen om haar oude kibboets op te zoeken, was het april voordat ze eindelijk kans zag twee dagen vrij te nemen, en op de trein naar Haifa te stappen. De reis duurde weliswaar veel langer dan per bus, maar je betaalde minder en kon bijna altijd een zitplaats bemachtigen.

Tegenover haar keek een verkreukeld vrouwtje in een grote gebloemde sjaal verrukt uit het raam. Voorbij Netanja, toen ze de zee konden zien, fluisterde ze ineens in het Jiddisch: ‘We zijn bijna in het paradijs. Het duurt niet meer lang.’

Jardena sprak wel geen Jiddisch, maar met haar kennis van Duits en Hebreuws kwam ze een eind. ‘Het paradijs?’ vroeg ze een beetje neerbui-gend. ‘Hoe komt u daar nou bij?’

‘Maar zie je dan niet hoe blauw de hemel is?’ vroeg het vrouwtje met een verheerlijkte blik. ‘Hebben ze je niet verteld dat we al in het beloofde land zijn? Kijk maar hoe mooi het hier is. En geen Duitse soldaten ... geen wehrmacht ...’

Op slag verdween de spot uit Jardena’s ogen. In een Duits waarvan ze de uitspraak bewust verdraaide, in de hoop dat het een beetje op Jiddisch zou lijken, vroeg ze vriendelijk: ‘Waar komt u vandaan?’

‘Sobibor,’ fluisterde de vrouw geheimzinnig. ‘Daar hebben ze me ver-gast, weet je. Maar nu ben ik op weg naar mijn kinderen. Die wachten op me in het paradijs.’

In Haifa werd Jardena’s medereizigster afgehaald door een jongeman die haar hartelijk omhelsde. Een kleinzoon? Een sociaal werker? Een en-gel uit het paradijs? Jardena, die zich onderweg had zitten afvragen of ze, eenmaal in Haifa aangekomen, de vrouw wel alleen kon laten, zuchtte op-gelucht, en stapte op de bus naar Ein-Hashofeet, waar ze Tirtsa in de keu-ken aantrof.

De leden van de kibboets, die niet zaten te popelen om de ontevreden Tirtsa en haar luie echtgenoot als gelijken te accepteren, maar zich toch verantwoordelijk voor hen voelden, hadden het stel voorlopig in een een-kamerwoninkje gehuisvest. Hun zoon groeide op in een kleuterverblijf waar hij uitstekend gedijde. Na het middagslaapje kwamen alle ouders hun spruiten ophalen in de diverse kinderhuizen. De tienervader dolde graag met zijn zoon op het grasveld, Tirtsa slenterde liever met het wan-delwagentje door de kibboets. Om zeven uur werden de kinderen naar bed gebracht, meestal door één, soms door beide ouders, en altijd onder het wakend oog van een vakkundige kracht. Ieder lid van de kibboets had nu eenmaal een duidelijk afgebakende taak, en daar werd niet mee gesold. Hoewel het Jardena verbaasde dat zelfs instoppen en nachtkusjes geven als beroep golden, gaf ze heimelijk toe dat de regeling in Tirtsa’s geval niet helemaal overbodig was. Lagen de kinderen eenmaal in bed, dan gingen

de ouders naar de eetzaal. De rest van de avond waren ze vrij. In theorie was het ideaal, en veel kibboetsleden waren dan ook heel blij met deze regeling, maar Tirtsa mopperde zo mogelijk nog meer dan voorheen. Over alles.

Na een paar uur had Jardena er zo genoeg van, dat ze de volgende ochtend niet eens het geduld kon opbrengen om op de trein te wachten en de eerste bus terug naar Jeruzalem nam.

Naast haar zat iemand die zich alras voorstelde als Victor. Binnen vijf minuten vertrouwde hij haar toe dat ze sprekend leek op zijn zuster die onderweg van Marokko naar Israël van uitputting was bezweken. Even later vroeg hij of Jardena zijn grammofoonplaten wilde beluisteren. Ze was inmiddels lang genoeg in het land om te weten dat dit de standaardopening was van Israëliische mannen die proberen een meisje te versieren, en dus bleef ze hardnekkig uit het raam staren. Desalniettemin vatte Victor's hart vlam. Jardena raadde hem aan een andere plaats in de bus te zoeken en haar terstond te vergeten, wat niet moeilijk moest zijn aangezien hij naar eigen zeggen diezelfde avond naar Haifa zou terugkeren. Het mocht niet baten, want toen de bus eenmaal in Jeruzalem was aangekomen, liep Victor gewoon met Jardena mee tot haar deur, die ze in zijn gezicht dichtsmet.

Toen ze de daaropvolgende vrijdagmiddag thuiskwam van haar werk, zat hij op de trap die naar haar platte dak leidde. Hij beweerde dat hij speciaal uit Haifa was gekomen om het weekend met haar door te brengen. Woedend gaf ze hem te verstaan dat hij moest verdwijnen. Hij pleitte dat de laatste bus naar Haifa al was vertrokken, en dat geen enkele bus of trein Jeruzalem meer zou verlaten voor het einde van de Shabbat.

‘Kan ik daar wat aan doen,’ zei Jardena nijdig. ‘Dan ga je maar in een park slapen!’ Victor droop af, maar klopte de volgende ochtend om halfzeven alweer aan haar deur, koud, hongerig, terneergeslagen. Jardena liet hem niet binnen, maar kon het niet over haar hart verkrijgen hem zo weg te sturen, een stad in waar hij niets zou kunnen kopen voordat er drie sterren aan de hemel zouden zijn verschenen. Ze bracht hem koffie, een boterham met kaas en een olijf. Hij at alles dankbaar op en verklaarde haar zijn eeuwige liefde. Om tien uur was ze zo radeloos, dat ze naar de opening ging van de lentetentoonstelling in het Kunstenaarshuis. Victor kwam achter haar aan.

Hoewel de tentoonstelling niet bijzonder aantrekkelijk was, veinsde Jardena de grootste interesse, en liep ze steeds maar weer terug om dezelfde schilderijen voor de zoveelste maal te bestuderen, alleen maar om de tijd te bekorten die ze vreesde in haar eentje met Victor te moeten doorbrengen. Een van de kunstwerken hing tegen de deur van de wc. Ernaast stond een man met een onnozel snorretje. Kennelijk geïmponeerd door de intensieve manier waarop Jardena elke vierkante centimeter van het schilderij onderzocht, vroeg hij: ‘Vind je het mooi?’

‘Nee,’ zei ze uit de grond van haar hart. ‘Afschuwelijk.’

‘Jammer,’ zei de man. ‘Ik heb het gemaakt. Mijn naam is Nathan Baghdádi.’

Puur om Victor te ergeren, begon Jardena aan een uiteenzetting over compositie en kleurverdeling alsof ze een deskundige van wereldreputatie was. De kunstenaar had daar wel van terug, en toen de deuren van het Kunstenaarshuis om één uur werden gesloten, waren de twee experts nog heftig aan het discussiëren. Nathan nodigde Jardena uit om met hem te lunchen in het vakbondsrestaurant, waar je mocht betalen met bonnen die je door de week kon kopen. Twee van zijn vrienden met net zulke domme snorretjes gingen mee, en Victor keek zo sip dat Nathan hem ook maar uitnodigde. Van het restaurant ging het hele gezelschap naar het atelier van de kunstenaar om daar meer van zijn werk te zien. Niet dat Jardena er veel van verwachtte, maar alles was beter dan tot de avond opgescheept zitten met Victor.

Het atelier stond op het terrein van het Franse klooster Ratisbonne. In tegenstelling tot de meeste Israëliëse kinderen, waren Nathan en zijn broers daar op school geweest. Zijn moeder hechtte het grootste belang aan het beheersen van vreemde talen. Ze had daarom weinig op met de Israëliëse scholen, waar de nadruk werd gelegd op modern en bijbels Hebreeuws. De kloosterlingen onderwezen behalve de normale lagere-schoolvakken ook Frans, Engels en Arabisch. Tijd voor spelen was er niet, maar dat vonden Nathans ouders juist een voordeel. Van lanterfantien hielden ze niet.

Gedurende de Tweede Wereldoorlog diende Nathan in de Joodse Brigade. Daarna werd hij opgeroepen voor militaire dienst, en toen zijn diensttijd erop zat, schreef hij zich in aan de avondacademie voor schilderkunst en zocht contact met zijn vroegere leraren van Ratisbonne. Zo-

doende had hij de beschikking gekregen over de onderste verdieping van hun voormalig wachttorentje, een ronde kamer voorzien van één enkel raam. Als schildersatelier was het niet ideaal, en zitplaatsen waren er nauwelijks, maar romantisch was het ontegenzeggelijk.

Er was één stoel en die kreeg Jardena. Victor kwijnde aan haar voeten, en de twee besnorde vrienden zaten op het abnormaal smalle opklapbed. Nathan toonde aquarellen, penseeltekeningen en houtsneden, Jardena leverde uitgebreid commentaar, en de andere drie hielden zich gedeisd.

Toen Nathan al zijn mappen en laden had afgewerkt, en het bezoek aanstalten maakte om op te stappen, kwamen er ineens nog een paar schetsen te voorschijn die kennelijk in een dierentuin waren gemaakt.

‘Een dierentuin in Jeruzalem?’ vroeg Jardena verbaasd. ‘Daar wil ik ook wel eens tekenen.’

‘Dan maken we een afspraak.’

Jardena nam aan dat een afspraak om naar een dierentuin te gaan even louche was als een uitnodiging om naar grammofoonplaten te komen luisteren, maar ze kon niet nalaten Victor te ergeren.

‘Goed,’ zei ze. ‘Zeg maar wanneer.’

‘De eerste dag van *Pesach*. Dat is komende dinsdag. Om acht uur ’s morgens. Dan hebben we de hele ochtend de tijd om te tekenen.’

Toen de Shabbat eindelijk voorbij was, schudde Jardena haar onafscheidelijke aanbidders op het centrale busstation van zich af. Ze keek toe hoe hij instapte en wachtte tot de bus met Victor erin goed en wel wegreed. Een pak van haar hart.

Op weg naar haar dakkamertje kwam ze een van de snorrenvrienden van Nathan tegen. Hij mompelde iets over grammofoonplaten. Ze had niet anders verwacht en had haar antwoord klaar: ‘Ten eerste haat ik muziek en ten tweede ben ik doof. Bovendien,’ riep ze hem in het Nederlands achterna, ‘heb ik voor m’n leven genoeg van mannen. Als ik in dit land blijf wonen, word ik moeder van een weeshuis.’

Voor de sederavond was Jardena uitgenodigd bij Daan en Malka Blumenthal die ze nog uit Nederland kende. Daan was een erudiet van de oude stempel. Hij kende niet alleen Latijn en Grieks, maar sprák het ook. Hij had verstand van muziek en kunst, en kon met eindeloos geduld uitweiden over filosofische en geschiedkundige onderwerpen. Hij hield van Is-

raël, hij hield van symboliek, hij hield van vertellen, hij hield van zijn kinderen, en bovenal hield hij van Malka, hetgeen de sfeer in huize Blumenthal buitengewoon ten goede kwam.

De sederavond bij Daan en Malka doorbrengen was een voorrecht. Malka, die behalve aan het verleden van het Joodse volk, ook aan de toekomst van haar gasten had gedacht, was op het lumineuze idee gekomen om Jardena, die ze gezellig Reinie bleef noemen, naast een aardige Nederlandse vrijgezel te plaatsen, zodat ze tijdens de maaltijd onbevangen konden kennismaken. Maar hoezeer Reinie ook haar best deed, ze zag wel dat hier nu eens een man was die haar nooit zou uitnodigen om naar zijn grammofoonplaten te komen luisteren, niet omdat hij geen belangstelling had voor muziek, maar omdat hij geen belangstelling had voor Reinie.

Op sederavond is het de bedoeling dat de leden van de oudere generatie met behulp van teksten uit de *Hagadah* de jongeren ervan doordringen 'dat wij slaven waren in Egypte, en dat God ons uit deze slavernij heeft bevrijd, en ons tot een vrij volk heeft gemaakt in ons eigen land'. Ontegengesteld heeft deze geschiedenis na de holocaust en de herleving van Israël een nieuwe dimensie gekregen. In de *Hagadah* zelf wordt erop gewezen dat degenen die er het langst over doen om het boekje van begin tot eind te lezen, omdat ze er het meest bij uitleggen, het hoogst zullen worden geprezen, en Daan behoorde tot de allerprijzenswaardigsten.

Toen het gezelschap lang na middernacht opbrak, en Reinie afscheid nam van haar hartelijke gastheer en gastvrouw en van haar onverschillige tafelgenoot, zei ze langs haar neus weg: 'Stel je voor, ik heb een afspraak met een of andere schilder Van der Klad, om morgenochtend in alle vroegte in de dierentuin te gaan tekenen, maar ik zie al aankomen dat ik een gat in de dag slaap.'

'Hoe kun je dat zeggen!' riep de jongeman verontwaardigd uit. 'Als je als Nederlandse je afspraken niet nakomt, schaad je niet alleen je eigen reputatie, maar de reputatie van het gehele Nederlandse volk, om niet te zeggen van Nederland zelf.'

'Je kan me nog meer vertellen,' zei Reinie, maar gedurende de nacht veranderde ze geleidelijk van gedachte, en tegen de ochtend vond ze dat de brave patriot toch wel een beetje gelijk had. Klokslag acht stond ze op de afgesproken plaats.

Met schetsblok en potlood wandelden Nathan Baghdádi en Jardena Parland van kooi naar kooi. Er waren minder dieren dan in Artis, en hun verblijfplaatsen waren kleiner en minder schoon. Ook waren er geen keurig afgebakende paden, geen bloemperken en geen grasvelden. Wel waren er overal oude olijfbomen en vijgenbomen, waartussen de hokken en kooien maar zo'n beetje leken neergekwakt.

Het langst bleven ze staan bij Jimmy, een jonge orang-oetan die eenzaam in een kooi van drie bij drie meter zat te treuren. Zijn oersterke armen en diepbedroefde ogen wekten bij Jardena hartverscheurende herinneringen op aan Jossi, die zo slim de gelegenheid te baat had genomen om een eind aan zijn lijden te maken. Arme Jimmy. Zelfs die optie was voor hem niet weggelegd.

Tegen de middag vroeg Nathan: 'Ga je mee eten bij mijn ouders? Ze wonen in Machaneh-Yehoedah.'

'Machaneh-Yehoedah? Echt waar?' En Jardena vertelde in geuren en kleuren hoe ze bijna een jaar geleden door Machaneh-Yehoedah had gedwaald, op zoek naar de tent van haar vriendin Sara.

Het huis van Nathans ouders was bepaald geen tent. Jardena liep achter haar begeleider een smalle straat in. Via een gammele houten deur in een oude muur kwamen ze op een binnenplaats met een stenen trap, die kennelijk al door heel wat voeten was betreden. Elke tree was in het midden uitgesleten. Boven liep langs het hele complex een smal balkon waar meerdere deuren op uitkwamen. De eerste stond een eindje open. Zonder kloppen of bellen stapten ze naar binnen. De kamer waarin ze terechtkwamen werd bijna geheel in beslag genomen door een enorme tafel, met op een geblokt zeildoek een hoge stapel borden. Achter de tafel was een bed waarop iemand lag te slapen met een kussen op zijn hoofd. Zonder zich aan de slaper te storen, wenkte Nathan Jardena naar de volgende kamer. Die was veel groter dan de eerste. Hij had een gewelfd plafond en de vloer was belegd met roodbruine plavuizen waarvan minstens de helft gebroken of gebarsten was. Langs alle wanden stonden bedden en kasten, en op elk bed lag iemand te lezen of te slapen. Op een van de bedden lag Nathans moeder, op een ander een jonge vrouw met een baby aan de borst. Drie kinderen zaten op de grond en speelden met stukjes papier.

'Dit is Jardena,' zei Nathan, maar nog voor hij was uitgesproken, sprongen de drie kinderen zo wild in zijn armen dat hij bijna zijn evenwicht verloor. Toen hij zich met moeite van hen had bevrijd, boog hij zich over

de jonge vrouw en de baby en gaf beiden een zoen. Met een schok realiseerde Jardena zich dat ze de ochtend had doorgebracht met een getrouwde man. Ze zag nu ook een ingelijste foto aan de muur van een soldaat en een meisje in mantelpak, ongetwijfeld een huwelijksfoto genomen in oorlogstijd. Zonder moeite herkende ze Nathan en de moeder van al dat grut als het bruidspaar.

‘Een gewaarschuwde vrouw telt voor twee!’ zei ze hardop in het Nederlands. Niemand vroeg wat ze bedoelde. Noch de jonge, noch de oude moeder scheen zich er iets van aan te trekken dat Nathan met een vreemde vrouw op stap was geweest.

De oude moeder, die door de kinderen *Savta* werd genoemd, kwam overeind en verdween door weer een andere deur. Een voor een kropen de broers van onder hun dekens en kussens vandaan. Kennelijk gingen ze ergens hun gezicht en handen wassen, want opgefrist maar nog niet helemaal droog kwamen ze vervolgens in hun hemd en op blote voeten aan tafel. Even later kwam Savta met een grote pan die ze er midden op zette. Op het deksel stond in duidelijke rode letters de naam van de familie: Baghdádi.

‘Waar is dat voor?’ vroeg Jardena nieuwsgierig, ‘en waarom zit het deksel met een touw aan de pan vast?’

‘Omdat het *chamien* is,’ legde Nathans moeder uit. ‘Alle burens brengen vóór het ingaan van een Shabbat of andere feestdag hun pan met bonen, rijst en vlees naar de bakkersoven beneden in de straat. Daar suddert al dat eten de hele nacht in de smeulende kolen, en ’s morgens haalt ieder zijn eigen pan op. Dan heb je op Shabbat lekker gaar en warm eten, zonder dat je er vuur voor hoeft te maken. Kennen jullie dat niet in jouw land?’

Na een minuut of vijf kwam als laatste de heer des huizes op pantoffels en in pyjama te voorschijn. Ergens vandaan.

Jardena moest denken aan de eindeloze aanmerkingen op tafelmanieren die over haar waren uitgestort, elke keer dat ze als kind met het kleinste mankement aan haar uiterlijk aan tafel was verschenen. En nog wel op een hoogtijdag! Vergeleken bij het vormelijke gedoe in Amersfoort was dit bepaald een verademing. Bovendien was het eten verrukkelijk. Consuela Baghdádi sprak Frans met haar gast, Arabisch met haar zoons en Italiaans met haar schoondochter. De broers maakten grappen in het Hebreuws. De vader sprak helemaal niet.

Na het eten maakte Nathan aanstalten om Jardena naar huis te begeleiden, maar ze reageerde kribbiger dan haar bedoeling was: 't Is nu wel mooi geweest. Het wordt tijd dat je je eens met je vrouw en kinderen gaat bemoeien.'

Op slag barstte de hele familie in schateren uit. Vrouw en kinderen? Goeie grap! De vrouw en kinderen waren van Nathans broer, die door niets had laten blijken dat hij een speciale relatie met hen had.

'Kijk maar op de foto,' zei Consuela trots. 'Die hebben ze me uit Rome gestuurd. Uit de tijd van de Joodse Brigade. Ze waren allebei achttien!'

Nu pas zag Jardena dat de bruidegom weliswaar veel op haar nieuwe vriend leek, maar toch onmiskenbaar een jongere broer was.

De volgende dag vond ze een briefje op haar deur waarin Nathan vroeg of ze met hem mee wou gaan naar een toneelvoorstelling. Om zes uur ging ze in haar mooiste jurk nog even op bed liggen. Ze viel in slaap en droomde dat er iemand op de deur klopte, en dat ze een stem hoorde roepen: 'Word wakker. Hier is je bruidegom.'

De kloep kwam van buiten, maar de stem kwam van binnen. De deur ging open en daar was Nathan.

Ze gingen naar de schouwburg, maar schonken geen van beiden veel aandacht aan wat zich op het toneel afspeelde. Nathan niet omdat hij aldoor naar Jardena keek, en Jardena niet omdat ze zich er voortdurend van bewust was dat, van opzij gezien, haar kin te kort en haar neus te puntig was.

Na afloop van het stuk bracht Nathan Jardena naar huis zoals het een heer betaamt, en bleef bij haar slapen zoals het een heer niet betaamt. De volgende ochtend vroeg hij: 'Zullen we trouwen?' en antwoordde Jardena: 'Ja.'

Toen ze die avond naast elkaar in een cafeetje zaten, overlegden ze hoeveel kinderen ze zouden krijgen.

'Veel,' zei Nathan.

'Meer,' zei Jardena.

'Afgesproken. Wanneer zullen we trouwen dan?'

'Volgende week?'

'Was dat maar mogelijk, maar we zitten midden in de *Omer*, dus we moeten tot *Shevoeot* wachten, tenzij we op *Lag baOmer* trouwen.'

'Omer, Lag baOmer? Wat is dat allemaal?'

‘In de veertig dagen tussen Pesach en Sheveoet worden geen baarden geschoren, geen haren geknipt en geen huwelijken gesloten. Alleen op de drieëndertigste dag van de omerperiode worden in het hele land vreugdevuren ontstoken ter ere van Rabbi Meir Ba’al Hanès, en op die dag kun je ook trouwen.’

‘Maar kunnen we dan niet voor de burgerlijke stand trouwen? Of zouden je ouders dat naar vinden?’

‘Mijn ouders? Geen idee. Maar ik hoef het ze niet voor te leggen, want het kan helemaal niet. In dit land wordt alles wat met trouwen en doodgaan te maken heeft door het rabbinaat geregeld.’

Merkwaardig land, dacht Jardena. Maar zolang we het over trouwen hebben, en niet over doodgaan, is het mij best.

Op weg naar het rabbinaat liepen ze Arnon tegen het lijf. Jardena’s hart klopte als een bezetene. Met moeite kreeg ze het voor elkaar om hem de hand te drukken en te mompelen: ‘Dit is Nathan. We zijn op weg naar het rabbinaat. We gaan trouwen.’

Arnon was zo zichtbaar geschokt door dit onverwachte nieuws, dat het Nathan wel moest opvallen. Voordat ze naar binnen gingen, vroeg hij: ‘Wie was die man?’

Jardena vertelde hem de waarheid.

Hoewel Nathan zelf meerdere vriendinnetjes had gehad, moest hij hier toch even over nadenken. Ten slotte vroeg hij: ‘Wat gebeurt er als je over tien of vijftien jaar op een andere man verliefd wordt?’

Nu was het Jardena’s beurt om even na te denken. Toen antwoordde ze: ‘Dan zal ik mezelf eraan herinneren dat ik jou heb beloofd dat we samen een gezin zouden opbouwen, en dan zal ik proberen me aan mijn belofte te houden.’

Wijs geworden door haar ervaring met Arnon, vroeg ze vervolgens of haar aanstaande echtgenoot een soortgelijke verklaring kon afleggen.

‘Nee,’ zei hij. ‘Het is ondenkbaar dat ik ooit van een andere vrouw meer zal houden dan van jou.’

Hand in hand liepen ze het rabbinaat binnen. Een beambte in de zwarte kledij van de ultraorthodoxen vroeg: ‘Bent u Joods?’

Wetende dat volgens de Joodse religie iedereen die een Joodse moeder heeft Joods is, antwoordde Jardena met overtuiging: ‘Ja.’

‘Wat zijn de Joodse namen van uw ouders?’ vroeg de beambte.

‘Mijn moeder heette Perle naar haar overgrootmoeder, en mijn vader was niet Joods.’ Onder de tafel schopte Nathan tegen haar scheenbeen, maar te laat. De man fronste zijn wenkbrauwen.

‘Heeft uw vader zich vóór zijn huwelijk tot het jodendom bekeerd?’

‘Nee.’

‘Dus uw moeder heeft zich laten dopen?’

‘Nee.’

De man trok aan zijn baard. ‘Ja hoor eens, dat kan niet. Of uw vader is Joods geworden, en uw ouders hebben een choepah gehad. In dat geval bent u Joods. Of uw moeder is tot het christendom overgegaan en ze zijn in een kerk getrouwd, en in dat geval bent u niet Joods. Het een of het ander.’

‘Geen van beiden.’

‘Onmogelijk.’

‘Toch is het zo. Ze zijn in het stadhuis getrouwd.’

‘In Bulgarije kan dat niet.’

‘Ja maar in Nederland kan het wel.’

‘Daar weet ik niets van, maar als u mij twee Joodse getuigen brengt die op de bruiloft van uw ouders aanwezig waren en uw verklaring bevestigen, ben ik bereid deze voor waar aan te nemen.’

Gebelgd riep Jardena uit: ‘Wat denkt u nou? Hoeveel Joden die op de bruiloft van mijn ouders hebben gedanst, kunnen volgens u de holocaust hebben overleefd?’

De beambte wierp zijn handen ten hemel en zweeg.

‘Wacht eens, ik weet er twee!’ riep Jardena triomfantelijk uit. ‘De gezusters Bavli. Emma en Adèle! En ze wonen nog in Jeruzalem ook.’

Maar de man schudde zijn pijpenkrullen. ‘Vrouwen tellen niet mee. Als u geen twee mannelijke getuigen kunt vinden, moet u zich tot het jodendom bekeren voordat u met een Jood kunt trouwen.’

‘Mij tot het jodendom bekeren! Maar ik ben Joods!’

‘Bewijs het dan maar.’

Om van de schrik te bekomen, liepen de twee gelieven café Alaska binnen. De eerste die Jardena daar zag zitten, was Delly Perath, die haar had voorgesteld aan de jonge psychiater die haar had voorgesteld aan de geneesheer-directeur die haar had aangenomen als tekenlerares in het psychiatri-

sche ziekenhuis. In een paar woorden vertelde ze van het gesprek dat ze net op het rabbinaat hadden gevoerd, waarop een man die aan hetzelfde tafeltje zat als Delly in het Nederlands zei: ‘Ik ben Andries Davids. Ik heb je moeders zuster, Roos, vroeger goed gekend. Mag ik je eerste getuige zijn?’

‘Maar bent u dan op de bruiloft van mijn ouders geweest?’

Andries Davids knipoogde. ‘Nou, niet precies, maar als je me aan de nodige details kunt helpen ..., datum, plaats ...’

Nog geen tien minuten nadat het toekomstige bruidspaar het rabbinaat had verlaten zonder enige hoop ooit de twee vereiste getuigen te vinden, kwamen ze al terug met nummer één. Als de beambte verbaasd was, liet hij het niet merken. Wel vroeg hij de heer Davids hoe het kwam dat hij zich de details van de bruiloft zo goed herinnerde, en Andries Davids, voor geen kleintje vervaard, flinste een ingewikkeld verhaal in elkaar over twee bruiloften op dezelfde dag, de ene in Delft, de andere in Amsterdam, en hoe hij amper de tijd had gehad van het ene stadhuis naar het andere te reizen. Kortom, een dag om nooit te vergeten, en er kwam geen kerk aan te pas. De beambte accepteerde het verhaal.

Maar hoe nu aan een tweede getuige te komen?

‘Geen probleem,’ zei Andries Davids. ‘We bellen Leib de Leeuw op en vragen hem te komen verklaren dat ik bekendsta als rechtschapen Jood, en dat hij voor de waarheid van mijn verklaring instaat.’

Wat Jardena en Andries Davids geen van beiden wisten, en wat Jardena pas in 1996 zou vernemen, was dat er in Israël wel degelijk een man woonde die op de bruiloft van haar ouders was geweest en die zich heel goed herinnerde dat dat niet in een kerk was geweest.

Maar in 1957 had Jardena nog nooit van deze authentieke getuige gehoord, en het was dankzij de list van Andries Davids en de overtuigingskracht van Leib de Leeuw dat ze zonder verdere strubbelingen in het huwelijk kon treden.

De datum van de bruiloft werd bepaald op Lag baOmer, drieëndertig dagen na Pesach, en zesendertig dagen na de opening van de lentetentoonstelling in het Kunstenaarshuis. Nathans ouders waren zo gelukkig dat hun oudste zoon eindelijk ging trouwen dat ze het jonge paar twee kamers in hun eigen huis aanboden. Nathan transformeerde twee derde van een balkon in een onmogelijk klein keukentje en het overige deel in een douchehokje.

Jardena vroeg Mirjam de Leeuw om haar onder het huwelijksbaldakijn te leiden, en Leib om als getuige haar huwelijkscontract te ondertekenen. Beiden waren geveleid en dankbaar voor de eer, maar maakten duidelijk dat ze onmiddellijk na de plechtigheid zouden vertrekken omdat Lag baOmer voor hen geen feestdag kon zijn. Hun enige zoon Amos was in 1952 op die dag om het leven gekomen toen hij als officier in het Israëliische leger vrijwillig op zich had genomen om een bom te ontmantelen.

‘Dan verzetten we de bruiloft,’ besliste Jardena spontaan. ‘We stellen hem uit tot na de Omer.’

Aanvankelijk wou Nathans moeder van geen uitstel weten. Ze was bang voor het boze oog. Maar toen Jardena haar besluit toelichtte, vond Consuela dat haar aanstaande schoondochter gelijk had. En met een knipoog voegde ze eraan toe: ‘Je bent een kei als je Nathan weet te overtuigen. Die jongen is geboren met een onuitroeibare *esprit de contradiction*.’

Toen de papieren in orde waren, en de nieuwe datum voor de bruiloft was vastgesteld op de eerste dag na het wekenfeest, schreef de gelukkige bruidegom in het Frans aan Jan Vreeland: ‘Lieve schoonvader, Ik heb de eer u om de hand van uw dochter te vragen. We trouwen volgende week. Uw liefhebbende zoon, Nathan.’

En Jardena schreef in een collectieve brief naar huis: ‘Mijn aanstaande schoonmoeder, een kleine pittige zwartogige vrouw die Consuela heet, is aan het eind van de negentiende eeuw geboren in Alexandrië waar haar vader rabbijn was. Ze heeft me verteld dat ze voor Izak Baghdádi viel, omdat hij lang en blond was en blauwe ogen had, en ook omdat hij een huis bezat in Jeruzalem. Izak en Consuela kregen een heleboel kinderen, die allemaal donkere ogen hebben, behalve één, en dat is degene met wie ik ga trouwen. Zo verspeel ik volgens Mendel mijn kans om zelf ooit een kind met zwarte ogen te krijgen. Jammer, maar niks aan te doen. Mijn aanstaande man kreeg het een week geleden in zijn hoofd om zijn naam te veranderen, omdat hij tenslotte niet uit Bagdad komt maar uit Jeruzalem. Mijn schoonouders heten Baghdádi, maar Nathan en sommige leden van zijn talrijke familie heten nu plotseling Jerushalmi, en dat wordt dus binnenkort ook mijn achternaam.’

Haar vader antwoordde: ‘Gefeliciteerd, mijn dochter, ik vertrouw op je keuze.’

Zijn ongetrouwde zuster Kee schreef: ‘Weet wat je doet, kind! Zo’n Levantijnse man, dat wordt ieder jaar een kind.’

‘Hoe meer hoe beter,’ schreef Jardena uitdagend terug.

* * *

Aangezien een religieus huwelijk de enige mogelijkheid was, en Jardena dat ook best vond, was het onvermijdelijk dat ze van tevoren naar een ritueel bad ging, en van de opzichtster of *rabbanit* een bewijsje voor de rabbijn kreeg dat alles naar wens was verlopen. Zo’n briefje moest hem op discrete manier vóór de huwelijksinzegening worden toegestopt, zo mogelijk door de moeder van de bruid, of anders door de moeder van de bruidegom. Sommige moderne vrouwen vonden de procedure vernederend. Een verpleegster op Jardena’s werk fluisterde haar in het oor dat sommige rabbijnen veel liever een enveloppe met een ander soort inhoud ontvingen dan een briefje van de rabbanit, maar dat kon Jardena zich niet voorstellen. Bovendien vond ze het weerzinwekkender om een rabbijn om te kopen dan om een eeuwenoud ritueel te ondergaan. Daar kwam nog bij dat ze benieuwd was hoe het in zo’n *mikve* toeging. Er bleek er een te zijn in het straatje achter het huis van de familie Baghdádi. Vrome getrouwde vrouwen gingen daar na iedere menstruatie naar toe. Zij hoefden hun komst niet van tevoren te melden. Maar voor Jardena had Consuela een afspraak gemaakt, zodat de grootste en mooiste badkamer tot beschikking stond van de aanstaande bruid. Het werd een belevenis om nooit te vergeten.

Consuela en Jardena poedelden wel een uur in een overvloed aan warm water, borstelden elkaars ruggen en voetzolen, wasten elkaars haar en knipten elkaars nagels. Na een tijdje kwam de rabbanit binnen om de reinheidsgraad van Jardena’s oren, tenen, tanden en navel te inspecteren. Toen die geheel naar tevredenheid was, en er geen plukje of pluisje meer aan de aanstaande bruid kleefde, nodigde ze Jardena uit om de paar treetjes af te dalen die leidden naar een betegeld, anderhalve meter diep bad, gevuld met een mengsel van bron- en kraanwater. Dit nu was het mikve, en daarin moest Jardena driemaal kopje onder gaan. Er mocht geen haar boven water blijven, en ze moest haar mond en ogen openhouden, zodat iedere millimeter van haar lichaam in contact kon komen met het rituele water. Driemaal sprak de rabbanit een zegenspreuk uit, en driemaal sprak Jardena deze na.

Daarna riep de rabbanit: ‘Kosher, kosher, kosher’, en onmiddellijk joelden en juichten alle vrouwen die zich in het gebouw bevonden, en die waren toegestroomd om mee te genieten. Consuela strooide met snoepjes, en iedereen klapte in de handen en riep: ‘Mazal tov, gefeliciteerd, en moge je spoedig een zoon baren, dan komen we allemaal op de besnijdenis.’

De bruiloft vond plaats in het huis van Nathans ouders. ’s Morgens leende Izak Baghdádi een huwelijksbaldakijn van een van de vele kleine synagoges in de buurt. De bruidegom en zijn broers kochten fruit, koekjes en limonade, huurden borden, glazen en stoelen, en veranderden de grote kamer in een trouwzaal. De bruid hield zich bezig met het vermaken van een zwarte kanten jurk die haar aanstaande schoonmoeder uit de mottenballen had gehaald, maar die haar sinds de vorige feestelijke gelegenheid niet meer helemaal paste. Voor Jardena zelf hing een lichtblauwe jurk van organdie van haar schoonzuster klaar. Veel liever was ze in haar eigen kleren getrouwd, maar tegen Nathans zuster kon niemand op.

En toen brak er ruzie uit.

Consuela had dagen tevoren een taart besteld met erbovenop een kleine bruid en bruidegom van celluloid. Nathan vond de taart belachelijk en de poppetjes burgerlijk. Jardena was het daar wel mee eens, maar vond het nog belachelijker en burgerlijker om ruzie te maken over een paar poppetjes. Toen haar aanstaande echtgenoot weigerde naar haar te luisteren, zei ze: ‘Als de poppetjes belangrijker zijn dan de bruid, is het niet te laat om van het huwelijk af te zien.’ Om haar standpunt kracht bij te zetten, vertelde ze haar vaders beruchte verhaal over het bruidspaar dat naar de kerk schreed, waarbij de bruidegom per ongeluk op de sleep van de bruid trapte. Woedend schold ze hem uit. Hij zei geen woord. Maar toen de dominee vroeg: ‘Wilt u mejuffrouw zo-en-zo tot vrouw nemen,’ antwoordde hij luid en duidelijk: ‘Nee!’

Consuela smeekte haar aanstaande schoondochter om het boze oog niet te tarten. De bruidegom verloor zijn belangstelling voor de taart, en de poppetjes bleven waar ze waren.

Om vier uur kwamen de eerste gasten. Van de kant van de bruid was er een klein aantal vrienden, onder wie de Argentijnse Sara, die ze tot haar grote vreugde een paar dagen voor de trouwdag op straat was tegengekomen. Van de kant van de bruidegom waren er zijn vele broers en zijn ene zuster met hun kinderen, een oom uit Be’er sheva, en een aantal vrien-

den van de universiteit, waar Nathan een baan had als tekenaar van landkaarten en bodemprofielen.

Een zeer opvallende niet-gast was de overbuurvrouw, nicht Pua. Tien dagen voor de bruiloft had zij een zoon gebaard, en het was haar vaste overtuiging dat geen bruid ooit zwanger kon worden als een kraamvrouw op haar bruiloft aanwezig was. Ze stond aan haar open raam met haar zoon aan de borst en keek toe hoe de gasten de trap op de binnenplaats op kwamen. Tussen twee voedingen vond ze tijd om naar het postkantoor te rennen en een gelukstelegram te sturen. De rest van de middag bleef ze de gasten vanuit haar raam toeroepen, om zich ervan te vergewissen of het bruidspaar het wel had ontvangen.

Een imposante dame arriveerde met een al even imposante tweearmige shabbatkandelaar van geglazuurd zeegroen aardewerk. Zonder de bruid ook maar een blik waardig te gunnen, viel ze Nathan om de hals, waarbij het Jardena opviel dat de gast minstens een half hoofd groter was dan de toch bepaald niet kleine gastheer. ‘Nathoesh,’ riep de dame uit, ‘erzähl doch aan je broid dat waj elkaar al kenden, lang voordat zaj op het toneel verschgain!’

‘Waar het om gaat,’ beet Jardena de indringster venijnig toe, ‘is niet wie “Nathoesh” eerder gekant hat, maar wie hij zal blajven kennen tot de dood uns schaidt.’ De gasten waren met stomheid geslagen, maar Consuela kon haar lachen niet houden.

Jardena had nog nooit een Joodse bruiloft meegemaakt, en ze vond het dan ook heel gewoon dat de ceremonie anders verliep dan bij de burgerlijke stand in Nederland. Ook vond ze het heel gewoon om niet in zo’n gehuurde witte verkleedjurk te trouwen. Daarentegen kon ze zich geen bruid zonder bruidsboeket voorstellen. Toen de rabbijn binnenkwam en Nathan haar nog steeds geen bloemen had overhandigd, besloot ze hem eraan te herinneren. Al begreep Nathan niet wat ze precies op het oog had, hij wou zijn bruid natuurlijk graag tevredenstellen. Hij vroeg daarom aan een van zijn broers om snel ergens bloemen te gaan kopen. De broer vroeg aan de fotograaf of hij hem achter op zijn motorfiets de stad in wou rijden. Rabbi Shlush, een piepkleine Marokkaan gehuld in een witte wollen mantel, begon zonder zich aan iemand te storen met het mummelen van het huwelijkscontract, dat tot overmaat van ramp grotendeels in het Ara-mees was. Zonder duidelijke aanleiding kreeg Jardena een slokje wijn te drinken. Daarna moest ze haar rechterwijsvinger uitsteken en schoof Na-